

JOGI FÓRUM PUBLIKÁCIÓ

A sajtószabadság jelentése

Az alapvető kérdések felvetése

1989 óta végre szabadon vitatkozhatunk a szólás- és sajtószabadság fogalmainak valós, és a modernkori média technikai fejlettségéhez és társadalomformáló erejéhez adaptált jelentéséről, a viták azonban mégsem tudnak kiszabadulni bizonyos, a gondolkodást szűk keretek közé szorító béklyókból. E fogalmakat a közvitákban legtöbbször a napi érdekek által diktált szempontok alapján használják, holott a jelentésükről való megállapodás vagy éppen annak hiánya döntően befolyásolhatja az egész társadalom jelen és jövőbeni állapotát.

A szólásszabadság első harcosai - a szabadság igényének megfogalmazódása idején fennálló társadalmi rend jellegéből természetszerűleg adódóan - elsődlegesen az Államtól való függetlenség szükségességét hirdették. A sajtó és a szólás szabadságáért folytatott küzdelem a mai, demokratikus berendezkedés előfeltételének tekinthető drasztikus társadalmi változások egyik legfontosabb, állandó „kísérőjelensége”, a sajtó által megteremtődött nyilvánosság pedig maga is ezen - olykor forradalmi gyorsaságú, ekképpen pedig rövid életű, olykor lassabban végbemenő, ezáltal tartósabb - változások előmozdítója. A szabad szólás és sajtó igénye azonban soha nem öncélként tételeződött: a társadalom átformálásához, az igazságosabb politikai berendezkedés megvalósításához, később már a szélesebb néprétegek demokratikus döntéshozatalba való bevonásához szükséges eszköz volt.

A szólásszabadságban azonban erőteljes hangsúlyt kap az egyéni szabadság fontossága is. Az egyéniség kiteljesítéséhez való jog nemcsak az Állammal, hanem a többséggel, a közösséggel szemben is megilleti az egyes embert. A szabadság individualista és közösségelvű felfogása olykor feszültségbe kerülhet egymással, a gyakorlatban pedig nem ritkán mérlegelésre van szükség az egyéni, individualista jog és a közösség érdeke között.

A XX. század két tömegpusztító diktatúrája után, azok hatására kapott új lendületet az a folyamat, amelynek során a szólásszabadságért folytatott küzdelem eredeti, társadalmi szintű célkitűzései háttérbe szorultak, helyükre pedig benyomult az egyéni jogok mindenek feletti elismerése. Bizonyos felfogás szerint a jogok csorbitásának veszélye kizárólag az Államtól várható, más álláspontok a profittermelés céljának mindent felülíró parancsa miatt a szólásszabadság, különösen pedig a sajtó közösségi funkcióját teljesen háttérbe szorító, a sajtó „magáncenzúráját” az Államhoz képest jóval hatékonyabban végrehajtó magánszféra korlátozásának szükségességét vallják. A két eltérő felfogás vitájának középpontjában az a kérdés áll, hogy vajon „többdimenziós” jog-e a szólásszabadság, tehát, hogy annak kétségtelenül meghatározó *negatív* jellegén túl, amely alapján az Állam a jog tiszteletben tartására és a gyakorlásába történő beavatkozás elkerülésére köteles, létezik-e *pozitív* jellege is, amely bizonyos tevőleges magatartásra kötelezi az Államot, a jog gyakorlási lehetőségeinek előmozdítása érdekében? Miben áll tehát a szólás szabadsága, mi a tartalma?

A negatív jelleg kizárólagosságát vallók felfogása alapján az Állam feladata véget ér ott, hogy deklarálja az alapjogot és biztosítja azt, hogy *ő maga* nem avatkozik be annak gyakorlásába. Az Államnak és egyes szerveinek vissza kell húzódnia az alapjog területéről, el kell ismernie és tiszteletben kell tartania azt, de nem fejthet ki semmilyen tevőleges magatartást annak érdekében, hogy a jog gyakorlását megkönnyítse, lehetővé tegye, sem pedig azért, hogy a jog gyakorlása során, az állampolgárok közötti viták rendezésében segédkezzen.

Világos, hogy önmagában a negatív jelleg nem alkalmas arra, hogy a jog tartalmát meghatározza. Az Államnak mindenféleképpen van kötelezettsége arra, hogy a jog gyakorlását bizonyos mértékig biztosítsa. Lehetővé kell tennie például az utcai demonstrációk rendezését, annak biztonságát szavatolnia kell, és meg kell akadályoznia, hogy a demonstrálók nem zavarják meg egymás rendezvényeit. Meg kell szerveznie a sajtó szabályozását, az engedélyezési rendszert, biztosítania, hogy választási kampányok idején a politikai szervezetek, jelöltek hozzáférhessenek a médiához, működtetni és finanszírozni kell a közszolgálati médiumokat, anyagi támogatást kell nyújtania a művészetek, irodalom területén.

Elsőként Benjamin Constant tett különbséget a „régiek” és a „modernek” szabadsága között: az ókori athéni polgár szabadsága csupán politikai jellegű volt, a köz ügyeiben szabadon részt vehetett a döntéshozatalban, de magánszféráját szigorúan korlátozták. Ezzel szemben a modern,

XIX. századi ember féltve őrzi magánéletét, az Állam biztosítja is azt, de politikai szabadsága csak látszólagos.¹

A szabadság „két fogalmá”-nak megkülönböztetése, a pozitív és a negatív szabadság elválasztása - ami akár Constant elméletének továbbgondolásaként is felfogható - Isaiah Berlin angol filozófus klasszikussá vált tanulmányában jelenik meg elsőként.² Berlin az egyén számára biztosított, külső beavatkozás nélküli mozgásteret tekinti a negatív szabadságnak (*valamitől, valakitől* való szabadság), míg a döntési szabadságot, tehát azt, hogy az egyén saját maga ura legyen, a pozitív szabadságnak (*valamire* való szabadság). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a negatív szabadság biztosítja a formális, jogi értelemben vett egyenlőséget, míg a pozitív a valós cselekvési lehetőséget, tehát a formális egyenlőség hatékony „használatát” teremti meg. A két eltérő szabadság között egyensúlyt kell találni. „A negatív szabadság fogalmával úgy élnek vissza, hogy egyenlő szabadságot követelnek a farkasnak és a báránynak, s az állam még akkor sem avatkozhat közbe, ha a farkas felfalja a bárányt.”³ míg a pozitív szabadság legtöbbször csak mások negatív szabadságának kárára biztosítható, és így annak nem szabad átlépnie a helyes mértéket. A szólásszabadságra alkalmazva mindezt: ha csak a jog negatív jellegét biztosítjuk, akkor a legtöbb embernek nem lesz lehetősége részt venni a közösség vitáiban, biztosítani kell tehát bizonyos pozitív jogokat is, például a média általi kiegyensúlyozott, objektív tájékoztatást, mely azonban csak a műsorkészítők negatív szabadságának terhére valósulhat meg, hiszen így olyan eseményekről is hírt kell adniuk, amelyeket amúgy esetleg nem tárnának a köz elé. Ezen beavatkozás jogossága azonban megindokolható. A pozitív szabadság némi feláldozása visszavezetne minket a Constant által leírt „rég” szabadsághoz.

Joel Feinberg a negatív és pozitív szabadság közötti logikai kapcsolatot hangsúlyozza. Nem lehetünk szabadok *valamire*, anélkül, hogy előbb *valamitől* szabadok lennénk: a pozitív szabadságnak előfeltétele a negatív. A kettő azonban együtt szükséges ahhoz, hogy valakit megszorítások nélkül szabadnak mondjunk.⁴

A szólásszabadság jelentése

A fogalmak általános tisztázása után azt kell megvizsgálunk, van-e a szólásszabadságnak pozitív jellege, és ha igen, hogyan jelentkezik a jogi szabályozásban, és milyen mértékben érvényesül. A pozitív jelleg ellen szólók legfontosabb érve az, hogy annak elismerésével sérül a szólásszabadság, mert a jog gyakorlásába állami beavatkozás történik. A pozitív jog biztosítása szükségszerűen mások negatív jogainak korlátozását vonja maga után. Ha az Állam biztosítja azt, hogy a hamis állításokat a sérelmet szenvedett fél a sajtóban kiigazíthatja, akkor ez a sajtótermék szerkesztőinek szabadságát korlátozza. Az állami beavatkozástól egyébként is mindig óvakodni kell, mert még tisztességes szándék esetén is elképzelhető, hogy több kárt okoz, mint amennyi hasznot hajt.⁵ Nem vitás, hogy a sajtónak tisztességesen kell eljárnia, de nem szerencsés, ha ezt a tisztességet az Állam kényszeríti ki, mert ha valamely hatóság vagy bíróság beavatkozik a szabadság gyakorlásába, ott mindig fennáll a visszaélés, vagy egyszerűen csak a rossz döntés veszélye.

A szólásszabadság pozitív jellege, tehát a szólás lehetőségének biztosítása nem az egyetlen, nem is feltétlenül a legfontosabb eszköz a vélemények kifejtéséhez. Az érvek, melyek a sajtóhoz való korlátozott hozzáféréssel, a sajtó működtetéséhez szükséges mérhetetlen költségekkel indokolják a pozitív jogok elismerésének szükségességét, nyomósak ugyan, de nem elégségesek. Jogilag ugyanis senkinek nincs megtiltva, hogy újságot vagy televíziós csatornát alapítson, a kétségtelenül létező gazdasági, anyagi korlátokat pedig nem lehet egy kalap alá venni a jogi korlátozással. A pozitív jog hiánya tehát nem jelenti a szólásszabadságtól való megfosztást, annak elismerése viszont nem lenne garancia annak megfelelő gyakorlására. A szólásszabadság hatékony gyakorlásához ugyanis nem csak a hozzáférés, hanem a megfelelő műveltség, oktatás, anyagi helyzet is szükséges, nem is beszélve az emberi tényezők szerepéről (jó kiállás, helyes beszéd stb.). Ha elfogadnánk, hogy létezik egy általános pozitív jog a szólásszabadság fogalmán belül, akkor ugyanolyan joggal követelhetnénk legalább az előbb említett külső körülményeink (például a kapott oktatás) javítását.⁶

¹ Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest: Atlantisz, 1997.

² Berlin, Isaiah: A szabadság két fogalma. In uő: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa Kiadó, 1990. 334-443. o.

³ Dénes Iván Zoltán: Beavatkozástól mentes cselekvés vagy uralomtól mentes emberi állapot? (A liberális és a republikánus szabadságfelfogás hasonlóságai és különbségei). *Jogelméleti Szemle*, 2004/2.

⁴ Feinberg, Joel: *Társadalomfilozófia*. Budapest: Osiris, 1999. 26-28. o.

⁵ Schauer, Frederick: *Freedom of speech: a philosophical enquiry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 128. o.

⁶ Uo., 126. o.

A pozitív jelleg elismerése melletti egyik fő érv szerint a demokratikus döntéshozatal, a nyílt közvita csorbát szenved, ha a jog nem biztosít lehetőséget a szólásszabadság hatékony gyakorlására. Ez elsősorban nem a közlő, hanem a befogadók, a közönség érdekei miatt szükséges, akiknek minden releváns álláspontot ismerniük kell ahhoz, hogy valós döntési helyzetbe kerülhessenek.

Ha a szólás értékét elsősorban a demokráciában betöltött szerepe alapján ítéljük meg, akkor a sajtó korlátozása mellett szóló nyomós érv kerül a kezünkbe. A sajtó ugyanis az egyetlen igazán hatékony eszköz, amely a közösség számára az egyes álláspontok megismerését lehetővé teszi. Ez a sajátosság indokolja a sajtó szabályozását, bizonyos tartalmi kötöttségeit. De ez az érv nem egészen megfelelő arra, hogy a szólásszabadság pozitív jellegét általa tegyük elfogadhatóvá. Ahogy Alexander Meiklejohn mondta: „Nem az a fontos, hogy mindenki beszélhessen, hanem hogy minden, ami fontos, ki legyen mondva.”⁷ A sajtó demokratikus feladatainak ellátása, amely különböző intézmények és eszközök útján történik, nem közvetlenül az egyéneknek, hanem az egyes álláspontoknak biztosít hozzáférési lehetőséget (és így, közvetve persze azok képviselőinek is). A közszolgálati kötelezettségek, a kötelező hírszolgáltatás, kiegyensúlyozottság, pártatlanság stb. intézményes úton biztosítja a nyílt közvita lehetőségét, és csak nagyon szűk körben létezik konkrét személyek által igényelhető hozzáférési jog, például a sajtó-helyreigazítás, vagy a választási kampányok során kötelező politikai műsorszolgáltatás tekintetében.

A pozitív jelleg melletti másik fő érv értelmében a szólás lehetőségének a biztosítása azért szükséges, mert csak így teremthető meg az állampolgárok közötti egyenlőség. Kenneth Karst szerint az USA Alkotmánya Első Kiegészítésének alapvető elve az egyenlőség, amely bizonyos mértékben mások szabadságának korlátja is lehet.⁸ Mindenkinek egyenlő, morális alapon nyugvó joga, hogy a közvélemény alakításában részt vegyen, az nem lehet csupán a jómódúak és befolyásosak kiváltsága. Legalább némi esélyt kell teremteni arra, hogy mindenki hozzászólhasson az adott vitához, ezért kell elismerni a közlők pozitív jogát, ezzel párhuzamosan pedig mások kötelezettségét arra, hogy legyenek olyan eszközök és lehetőségek, amelyek a szólásszabadság hatékony gyakorlását elősegítik. Ez nyilván nem jelentheti például azt, hogy mindenki szerepelhet a televízióban, de azt igen, hogy mindenkinek joga van mondjuk tüntetni, vagy az utcán szórólapot osztogatni, és mindezt állami védelem mellett. Az egyenlőség a szólásszabadság gyakorlásában sem valósulhat meg teljes mértékben, de a sajtó szabályozása, a sajtón kívüli véleménynyilvánítási eszközök felhasználásának lehetősége mégis kiegyensúlyozhatja a hozzáférés egyenetlenségeit. Az egyenlőséget talán nem is az egyének, hanem az egyes nézetek szempontjából kell tekinteni.⁹

A pozitív szólásszabadság hiánya Michael Rosenfeld szerint egyenesen veszélyt jelent a demokráciára, mert az felfogható „a hatalom koncentrációjának és a monopolizálódás tendenciájának a támasztéka[ként]”.¹⁰ Az átlagember, észlelve saját és mások tehetetlenségét, könnyen beletörődik abba, hogy a közügyeket mindig a megkérdezése nélkül, „a feje felett” döntik el.

A jog negatív jellegét kizárólagosnak tekintők elfeledkeznek arról, vagy nem ítélik megfelelően jelentősnek azt a veszélyt, amelyet a magánjellegű korlátozások jelentenek a szólásszabadságra. A hitet, amely azt feltételezi, hogy a szólás szabad piaca, az Állam visszahúzódása megteremti a szükséges egyensúlyt, Jerome Barron a szólásszabadság „romantikus felfogása”-nak nevezi, amely ma már nem tartható.¹¹ A tény, hogy a szólás nem lesz „hallható”, ha nem fordítunk rá hatalmas pénzüsségeket, a sajtó szinte teljes monopóliuma a véleményformálásra megváltoztatta a szólásszabadságról korábban alkotott képet. Ma már, ha a magánszféra (a szólás szabad piaca) egyenetlenségeit ki akarjuk küszöbölni, kizárólag a szabad szólás egykori „rettegett ellenségéhez”, az Államhoz folyamodhatunk segítségért.¹²

A sajtószabadság jelentése

A szólásszabadság tehát nem egydimenziós jog, teljes tartalmát - az Isaiah Berlin által alkalmazott elválasztással élve - csak pozitív és negatív jellegének együttes érvényesülése által nyeri el. A szólásszabadság azonban nem azonos a sajtószabadsággal. A sajtó számára a

⁷ Meiklejohn, Alexander: Political freedom - the constitutional powers of the people. New York, Oxford: Oxford University Press, 1965. 26. o.

⁸ Karst, Kenneth L.: Equality as a central principle in the First Amendment. *University of Chicago Law Review*, 1975. 20. o.

⁹ Rosenfeld, Michael: Free speech, equality and minority access to the media in the United States. In Sajó András - Monroe E. Price (szerk.): Rights of access to the media. Boston: Kluwer Law International, 1996. 72-74. o.

¹⁰ Rosenfeld, Michael: Az emberi jogok és az alkotmány az Egyesült Államokban. *Világosság*, 1990/8-9. 596. o.

¹¹ Barron, Jerome A.: Access to the press - A new First Amendment right. *Harvard Law Review*, 1967. 1642-43. o.

¹² Fiss, Owen M.: Free speech and social structure. *Iowa Law Review*, July 1986. 1405. o. és uó: *The irony of free speech*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996.

szabadságjog biztosította mozgástér nem az egyént, hanem az intézményt illeti meg, még akkor is, ha a sajtószabadság közvetlen gyakorlója a tipikus esetben „az újságíró”. A sajtószabadság biztosítására jó okaink vannak, élükön legfontosabbként a demokratikus társadalmi rend működőképessége biztosításának érdekében.

A sajtószabadság tartalma, jelentése általában nem szerepel kellő súllyal a szólásszabadság határait tárgyaló monográfiák, tankönyvek között sem itthon, sem például az Egyesült Államokban.¹³ Mintha a felmerülő problémák pusztán a kimondhatóság határaitra lennének leszűkíthetők,¹⁴ holott a sajtó szabadságával kapcsolatban ennél jóval több a felteendő és megválaszolendő kérdés. A sajtószabadság tartalmának vizsgálata óhatatlanul felvet strukturális-intézményi kérdéseket éppúgy, mint a szabad verseny korlátozásával, a nemzeti kultúra védelmével és általában véve a közérdek megfelelő képviselésével összefüggő egyéb dilemmákat.

A pozitív-negatív elválasztás a sajtószabadság fogalmán belül is irányadó, és alapvetően azonos tartalommal értelmezhető, mint a szólásszabadság esetében. A kiindulópont ezúttal is a valamtól való (negatív) szabadság, tehát a beavatkozás tilalma, ezúttal azonban már figyelemmel kell lenni a szabadság magánszféra általi korlátozására is. A valamire való (pozitív) szabadság pedig - általában véve - a sajtószabadság esetében sem biztosít az egyének által kikényszeríthető hozzáférési jogot, de az általános, szélesebb hozzáférés érdekében a beavatkozás tilalmának szigorú parancsa alól - éppen a szabadságjog teljes biztosításának érdekében - a jog bizonyos szintig mégis adhat felmentést.

Minden elemzés csakis a sajtó napról-napra történő rohamos fejlődésének, változásának fényében értelmezheti a sajtószabadság jogát. Az egymással szinte kibogozhatatlan összefonódásban leledző globalizáció, konvergencia és monopolizálódás jelenségei a médiafejlődés egyre gyorsuló folyamatában azonban még mindig nem iktatták ki teljes mértékben az állami törvényhozás és jogalkalmazás mozgásterét. A technikai fejlődés egyébként is nagyszerűen alkalmas arra, hogy leple alatt megfélemedjünk a közvetítő médium tulajdonságaitól többé-kevésbé független szabályozási alapelvek érvényesítésétől, illetve azok eredeti értelméről, jelentéséről. Újra és újra le kell szögezni: a médiaszabályozásban is vannak olyan állandó elvek, értékek, amelyek érvényesülése, érvényesítése alapvető fontosságú a demokratikus és önálló kulturális karakterjegyekkel rendelkező államok polgárai számára.

Az éles választóvonal, ha leegyszerűsítve szemléljük a kérdést, a piaci szabadság és az állami beavatkozás hívei között található, de mindkét csoportban a gondolatok számos eltérő árnyalata létezik. A piaci szabadság híveinek jó része nem azért bízik a piacban, mert a sajtót ugyanolyan, értékesítendő árunak tekinti, mint mondjuk egy körömlakkot, hanem mert aggóva szemlél mindenfajta állami szerepvállalást, amely a sajtó működését befolyásolja. Esetleg pontosan tisztában van a piac tökéletlenségeivel, azzal a káros hatással, amit a piaci logika a sajtó szabadságára gyakorol, de még ezt az árat sem érzi túlságosan soknak az Állam távoltartásáért. Mások, a piacba vetett vak hittel, de valószínűleg inkább már csak jó adag cinizmussal, úgy vélik, hogy a piac mindenható: önmaga számára teremtett szabályokkal a sajtó létező legjobb, leghatékonyabb működését biztosítja, a magán- és közérdeket egyszerre elégitve ki. Clinton Rossiter kifejezésével élve ez nem más, mint „a szellemtörténet nagy vonatablása”¹⁵: a laissez faire eltökélt mai hívei a XIX. századi, korai liberalizmus érveit kissé újraértelmezve, de kitartóan hangoztatva, az általa meghatározott alapértékeket (szabadság, individualizmus, lehetőség, fejlődés stb.) kívánják az Állammal szemben, változatlan garanciák biztonságában megtartani - az immár jóval erősebb magánszféra, az országhatárokon és állami érdekeken játszi könnyedséggel felülemelkedő nagyvállalatok védelme érdekében. Az eredendően a privátautonómiába tartozó, egyszerre több alapvető emberi jogot (sajtószabadság, tulajdonjog, a vállalkozás szabadsága) is a maga javára követelő sajtó működése azonban éppen a szabadság eredeti értelmének megvédése érdekében kerül korlátozásra. A sajtómonopóliumok megakadályozása, a közérdekű pozitív és negatív jellegű tartalomkorlátozások és a kultúrát megóvni próbáló intézkedések, bár kétségtelenül korlátozzák a sajtó mozgásterét, valójában nem a szabadság korlátai: éppen ellenkezőleg, a magánszféra által lehetségesen eltorzított szabadságfogalom kiigazítására szolgálnak. Az állami beavatkozást, ha nem is üdvözlő, de szükségszerűségből egyetlen lehetséges megoldásként elfogadó álláspontok a sajtót „a nemzeti lét alapintézményeként tétélezi[k] fel”.¹⁶ A sajtó ugyanis jóval többre „használható” bármely, a piacon kínált szolgáltatásnál: akár a társadalom kohézióját

¹³ Ammori, Marvin: Another worthy tradition: how the free speech curriculum ignores electronic media and distorts free speech doctrine. *Missouri Law Review*, 2005. 59. o.

¹⁴ Pokol Béla: *Médiahatalom*. Budapest: Windsor, 1995. 51. o.

¹⁵ Rossiter, Clinton: *Conservatism in America*. New York: Vintage Books, 1962 (2. kiadás). 128. o.

¹⁶ Antal Zsolt - Gázsó Tibor (szerk.): *Magyar médiahelyzet*. Budapest: Századvég, 2005. 12. o.

elősegítő, a közösség vitáinak lebonyolításában kulcsszerepet vállaló, a nemzeti és az egyetemes kultúra terjesztésének elsődleges fórumát biztosító hálózatot is tisztelhetnénk benne.

A piac és az Állam azonban kénytelen mégis egymás mellett létezni, elviselni egymás társaságát. Ennek a kelletlen kettősségnek a tökéletes lenyomata a brit médiatörvény, a Communications Act 2003 első szakaszai között található rendelkezés (3. szakasz, 1. bekezdés), amely a brit médiahatóság legfőbb, általános feladatává az állampolgárok és a fogyasztók érdekeinek egyidejű képviselését teszi. A két érdek, talán mondani sem kell, gyakran kerülhet összeütközésbe: a sajtónak azonban mindkettőre tekintettel kell lennie. A fogyasztó érdeke a technikai fejlődés, az alacsony ár, a szórakoztató műsorok széles választéka, az állampolgáré pedig a megfelelő tájékoztatás, a kulturális igények kielégítése, a közösségi vitákban való részvétel lehetőségének biztosítása. A két eltérő megközelítés ábrázolása persze jelentősen leegyszerűsített, hiszen a valóságban a sajtó közönségének tagjaiban ezen igények - eltérő arányokban ugyan, de - egymással összeolvadva jelentkeznek, legtöbbször ugyanis egyszerre fogyasztó és büszke polgár.

A XX. század második felének fokozatosan kirajzolódó, ma már teljes pompájában elének táruló jellemző új embertípusa, némi cinizmussal élve ideálja: a fogyasztó ember. A nyugati civilizáció államai által választott gazdasági berendezkedés kikezdzhetetlen logikájából adódóan a modern kor eszménye az anyagi javak minél hajszoltabb fogyasztása lett. A fogyasztó ember megjelenése és nyomasztó számbeli fölénye, úgy fest végleg pontot tett George Orwell és Aldous Huxley posztumusz versengésére.¹⁷ A huszadik század első felének két angol látnoka egymással tökéletesen ellentétes disztópiát (negatív utópiát) írt. A múlt század nyolcvanas éveiben a vasfüggönyön innen még tiltott orwelli 1984 a totalitárius rendszerek letaglózó erejű megjelenítése, ahol a zsarnoki hatalom kegyetlen, diktatórikus eszközökkel tartja fenn önmagát. A huxley-i Szép új világ azonban ma már, legalábbis a földgolyó ezen részén érvényesebb modellt állít: az új világban ugyanis nem működik elnyomó diktatúra. A hatalom fenntartását az alávetett egyének boldogságérzetének, egyébként gondosan szabályozott igényeinek folyamatos kielégítése biztosítja. Sajnos nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a regény által felvázolt borongós jövőkép egyes elemei és a megjelenés óta eltelt több mint hét évtized eseményei ne lennének párhuzamba állíthatók. Egyes szerzők egyenesen odáig merészkednek, hogy a modern média egyénekre gyakorolt hatását a regénybeli boldogságfokozó szer, a szóma hatásával azonosítsák.¹⁸ Ha ebben akad is némi szónoki túlzás, saját látnoki képességeit maga Huxley is elismerte egy későbbi esszéjében, amelyben kifejti az újkori média hatásmechanizmusainak láttán megfogalmazódott aggodalmait is.¹⁹

A piacot preferáló felfogás legfőbb tévedése abban áll, ahogyan az individualizmus kérdése felé közelít. Az egyéni autonómiát (mind a vállalkozás szabadsága, mind a sajtószabadság összefüggésében) e nézetek ugyanis elsődleges értéként tisztelik, amely álláspont természetesen elfogadható. Az autonómiát azonban két, eltérő irányból is értelmezhetjük: a sajtó saját és közönsége szempontjából. A piac hívei azzal érvelnek, hogy az állami korlátozás hiánya mindkettőt egyformán segíti: a sajtót nem köti meg külső hatalom, a közönség pedig így állami korlátoktól mentes kínálat alapján választhat. Itt van a fő tévedés: a modern tömegmédia ugyanis, amely általában véve a lehető legegyszerűbb, leggyorsabb haszonszerzésre törekszik, hezitálás nélkül félredobva a demokrácia működéséhez elengedhetetlen feladatainak teljesítését, saját műsoridejét döntően a minél nagyobb tömegek szórakoztatásának alárendelve, az individualizmus szent nevében az egyéniség nélküli tömegember kineveléséhez járul hozzá. Teszi mindezt az egyenlőség és az illetékesség hamis illúzióját megteremtve.²⁰ A tömegember (amely minden további nélkül azonosítható a fenti fogyasztói emberünkkel) uralomra jutásának folyamatát is régen megrajzolta már Ortega y Gasset klasszikus esszéjében, A tömegek lázadásá-ban.²¹

A korlátok nélküli individualizmus zsákutcáját persze már jóval Ortega előtt felismerték. A szabadversenyos kapitalizmus igen hamar súlyos társadalmi igazságtalanságokat termelt ki. Elsőként a klasszikus magánjog kezdett jelentős átalakulásokat kereszttülnenni, a XX. század elejétől fogva. E folyamatot összefoglalóan a magánjog közjogiasodásának vagy másképpen alkotmányjogiasodásának nevezik,²² és az alapvető magánjogi elvek és struktúrák fellazulását eredményezte, a személyiség és az egyén méltóságának, életfeltételeinek hatékonyabb védelme érdekében. Ami korábban a személyiség autonómiája egyetlen valódi biztosítékának látszott, ti. a magántulajdon és a magánszféra fokozott védelme, a piaci logika könyörtelensége okán, és alig egy

¹⁷ Orwell, George: *1984*. Budapest: Európa Kiadó, 1989.; Huxley, Aldous: *Szép új világ*. Budapest: Kozmosz Könyvek, 1982.

¹⁸ Collins, Ronald K. L. - Skover, David M.: The First Amendment in an age of paratroopers. *Texas Law Review*, May 1990. 1084. o.

¹⁹ Huxley, Aldous: *Visszatérés a szép új világhoz*. Budapest: Dee-Sign, 2000.

²⁰ Páskándi Géza: *A szabadság színeváltozásai*. Budapest: Magvető, 1984. 215. o.

²¹ Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Budapest: Nagyvilág, 2003.

²² Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Pécs - Budapest: Dialóg Campus, 1997. 22-27. o.

évszázaddal a jogok kodifikációjának megkezdése után, a gyengébb, a tulajdonnal nem rendelkező egyén létezésének alapvető feltételeit vonta kétségbe. A kiszolgáltatottság megelőzésére, a korábban elsősorban tulajdonosként definiált egyén emberi jogai, élükön méltóságával, kerültek előtérbe.²³ Ez a folyamat újabb lendületet kapott a második világháború után. Hamar rá kellett azonban döbbsen, hogy a korlátok nélküli alapvető emberi jogok (köztük a sajtószabadság) éppúgy felhasználhatóak a gyengébbek helyzetének kihasználására. Néhányak szabadságát tehát a tömegek szabadsága érdekében korlátozni kell. Sokan eljutottak erre a felismerésre, és az ebből fakadó egyetlen helyes következtetésre is, amely az individualizmusból egyfajta közösségelvű szemlélet felé terelte a magánjog és az alapvető emberi jogok további fejlődését is. Ezt a változást a XX. század elején Albert Dicey angol jogtudós már tényként kezelte, könyvében beszámolván az angol közvélemény gondolkodását meghatározó eszmék változásairól. Megállapítása szerint a bentham-i individualizmust a XIX. század hatvanas éveitől kezdve egyfajta kollektivisták szemléletmód kezdte felváltani²⁴ - amely természetesen befolyással bírt a sajtó szerepéről való gondolkodásra is. Nagy szó ez az individualizmus „óshazájában”, amely egyes szerzők szerint már a XIII. században is piacorientált volt, és évszázadokig a magántulajdon szentségén, valamint az individuum erején épült fel,²⁵ a puritán tradíció szellemének megfelelően a gazdasági sikeren mérve az ember értékét is.

A történelmi fejlődés során természetesen a sajtószabadság negatív jellege került elsőként hangsúlyozásra, amely jogot akkor a cenzúra tilalmával azonosították, melynek megfelelő a vélekedés, hogy az „előzetes vizsgálat” eltörlése magával hozná a sajtó teljes szabadságát. Ez a felfogás kevéssel a cenzúrát megszüntető törvények elfogadása után átértékelésre szorult. A sajtó szabadságába történő külső beavatkozás ugyanis jóval szélesebb körben lehetséges, mint pusztán a megjelenés korlátozása által. Annak érdekében, hogy a közösség tájékoztatása ne váljon kevesek monopóliumává, a jog korlátozza a műsorszolgáltatók és az újságok tulajdonjogának megszerzését, illetve a kereszt-tulajdonlás lehetőségeit, meghatározva egy limitet, amely felett egyazon tulajdonos nem szerezhet újabb jogosultságot. A közszolgálati adók állami fenntartásával a szabad verseny újabb korlátozást szenved. Mindezen szabályok közvetve természetesen a sajtó által közvetített tartalomra is kihatnak.

Közvetlenül érintik azonban a sajtó tartalmát a rádiós és televíziós műsorszolgáltatók részére előírt különféle műsorszervezési követelmények. Ezek egy része negatív jellegű előírást fogalmaz meg (reklámkorlátok, kiskorúak védelme, erotikus tartalom korlátozása stb.), mások kifejezetten pozitív, tevőleges magatartást követelnek meg a műsorfolyamok készítőitől (kiegyensúlyozott hírszolgáltatás, közszolgálati műsorszámok sugárzása stb.).

A sajtó szabadságába való beavatkozás nem csak kívülről, hanem belülről is eredhet. Ez a jelenség a sajtó üzleti vállalkozás-jellegéből fakad. Alapvető igazság, hogy a sajtót, amely igen költségigényes mulatság, nem az olvasók, nézők és hallgatók tartják el, hanem annak hirdetői. Logikai úton levonható ebből a következtetés: a vállalkozás üzleti jellege felől közelítve nem a sajtó által készített újságcikkek és műsorok az eladásra kínált „árúk”. Amennyiben így lenne, a sajtó - legalábbis jelenlegi formájában és mértékében - nem lenne képes eltartani önmagát. Az „áru” valójában a néző, a hallgató és az olvasó, akiket a hirdetők számára kínálnak fel, minél nagyobb számban, annál magasabb hirdetési összeg ellenértékeként. Azért kell tehát a népszerű terméket, újságot, műsort mintegy csaliként felkínálni, hogy sok jövőbeni vásárlót vonzzon és tegyen a médiumok - ezáltal a reklámok - fogyasztóivá. A hirdető, amelyek a jelentősebb médiumok esetén a magas árak miatt már csak az igazán nagy cégek lehetnek, az egész folyamat elsősorban irányító, még ha hatásuk általában közvetett is marad. A piacon pedig, ahol sok pénz forog kockán, kőkemény szabályok uralkodnak: a hirdető szeretik reklámjaikat a megfelelőnek ítélt médiakörnyezetben viszontlátni, lehetőleg olyan műsorok szomszédságában, amelyek népszerűek, ellentmondásmentesek, szórakoztatóak, békét és nyugalmat árasztanak, vagy éppen - valós tét nélküli - izgalmat és feszültséget gerjesztenek. A show-műsorok, sorozatok, vetélkedők, magazinműsorok, akciófilmek tökéletesen megfelelőek erre a célra, a valós társadalmi problémákat feszegető, tényfeltáró, az igényesebb kultúrát közvetítő, vagy a jelentős vásárlóerővel bíró társadalmi réteg csupán kisebb részének érdeklődését felkeltő műsorok kevésbé.²⁶ Ebből az egymással vetélkedő műsorfolyamok kínálatának szinte teljes homogenitása következik, amelyekben jelentős eltérés (a fogyasztók elvesztésének kockázata miatt) alig fedezhető fel. A szabad verseny,

²³ A folyamatról ld. Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

²⁴ Dicey, Albert Venn: *Lectures on the relation between law and public opinion in England during the Nineteenth Century*. London: MacMillan, 1919.

²⁵ Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete*. Budapest: Századvég - Hajnal István Kör, 1993.

²⁶ McChesney, Robert W. - Scott, Ben (szerk.): *Our unfree press - 100 years of radical media criticism*. New York: New Press, 2004. 119-176. o.; Baker, Edwin C.: *Advertising and a democratic press*. Princeton University Press, 1994.

amely több, egymással vetélkedő médium működésére ad lehetőséget, csak a mennyiséget, de nem a választékot növeli.

A fogyasztókért zajló verseny pedig egyre fokozódik, a konvergáló média egyre jobban átszövi a mindennapokat, eközben pedig lassan véget ér a közösségi vita, a társadalmi „diskurzus”.²⁷ A hirdetőik potenciális vásárlóikat (a célcsoportot) azok anyagi helyzete (vásárlóereje), meggyőzőhetősége és egyéb olyan körülmények alapján kategorizálják, amelyek aligha illeszthetők bele az „egy ember - egy szavazat” demokratikus alapelvébe.²⁸ A mindent a nyereség maximalizálásának alárendelő, belső „magáncenzúrát”, amely persze éppúgy fakadhat a sajtó tulajdonosainak, vagy a benne dolgozók személyes érdekeiből, akár éppen politikai meggyőződéséből, mégsem lehet a külső cenzúrával azonosítani. Előbbi esetében nincsen szó önkényről, de még törvényi garanciákkal szűk mederbe terelt, egyébként indokolható külső beavatkozásról sem. A cenzúra a jogállamokban már egyébként is réges-régen eltűnt. Új formája, a hirdetések megrendelő gazdasági érdekcsoportok által közvetve kikényszerített magáncenzúra azonban hasonló hatást ér el, mint a valaha létezett eredeti, kifejezett, külső kényszer útján megvalósuló „mostohatestvére”: jelentősen megnehezítheti, akár el is lehetetlenítheti a sajtó közérdekű feladatainak teljesítését.

A sajtószabadság pozitív jellege elválaszthatatlan összefonódásban van a társadalmi nyilvánosság koncepciójával. Bár maga az elmélet elsősorban Jürgen Habermas nevéhez kötődik,²⁹ és a közzététele (1962) óta eltelt évtizedekben a különféle társadalomtudományok képviselői annak részleteit számtalanszor ízekre szedték, fő vonalait a mi szempontunkból most különösebb vita nélkül elfogadhatók. A gondolatmenet ezen központi magja gyakorlatilag a XVIII. század óta létező „közvélemény” fogalmi konstrukciója köré összpontosul.³⁰ Az elmélet szerint a „nyilvánosság” egyes elemei (a kávéházaktól az újságokig) együttesen járultak hozzá a racionális közgondolkodás és a kritikai szemléletmód kialakulásához, a demokratizálódás folyamatának lassú és fokozatos megindulásához. A nyilvánosság biztosította az információkhoz való hozzáférést, és idővel akkora jelentőségre tett szert, hogy képessé vált az Állam korlátozására. A koncepció fontos eleme a hozzáférés széleskörű lehetőségeinek megteremtése, az alacsony belépési költségek által biztosított, megközelítőleg egyenlő részvételi lehetőségek segítségével.³¹ Habermas szerint a sajtó XX. századi tömegessé válása, amely elvben magában hordozta a nyilvánosság, a korábbi állapothoz képest nagyságrendekkel történő kiszélesítését, az újabb közelítést a részvétel esélyeinek kiegyenlítése felé, inkább lerombolta a nyilvános szféra korábbi, működőképes modelljét. A tömegmédia kisajátította a közvélemény fórumait, a piaci logika által meghatározott, diktált sajtóbéli tematikában már nem meghatározó tényező a kölcsönös, közös érdekek megfelelő képviselése. A könyv ezen végkövetkeztetése Habermas egyéb téziseinek igazától függetlenül is elfogadható.

A közvélemény kategóriája azért fontos számunkra, mert jelenleg az egyetlen elfogadható társadalmi berendezkedésnek vélt demokrácia kizárólag általa képes működni. Ha a „köz” ügyei nem kerülnek megtárgyalásra a nyilvánosság különböző intézményeiben, ha a polgárok nem lépnek kapcsolatba egymással az egyes fórumokon, ha ezek a fórumok nem biztosítják a társadalom tagjai között szükséges minimális kohéziót, akkor - bár lehet, hogy a törvényeket továbbra is a népképviselőn alapuló parlament hozza - a közösség nem demokratikus rendszerben létezik.

Periklész híres temetési beszéde³² egyenesen megbélyegzi a közélettel szemben közönyös embert. Az ókori Athén felemelkedése e ponton helyénvaló: a sajtó tömeges elterjedése, hatásának és befolyásának növekedése ugyanis magával hozta a naiv hitet, amely szerint a modern média eszközeivel szinte újjá lehet teremteni a görög poliszok közvetlen hatalomgyakorlását, vagy legalábbis valami ahhoz hasonlót. A sajtó lehetővé tehetné az állampolgárok vitáinak lefolytatását, természetesen szükségszerűen bizonyos képviselői mechanizmusok igénybevétele útján, hiszen mindenki nem beszélhet, némelyeknek óhatatlanul képviselniük kell másokat.³³ A sajtó, ha éppen nem is feleltethető meg az athéni agórának, de olyan közös fórum, amely az egyes álláspontok kifejtésének egyetlen hatékony terepe, működőképes eszköze.³⁴ Owen Fiss erőteljes kifejezésével élve ez volna a sajtó „demokratikus missziója”.³⁵

²⁷ Collins, Ronald K. L. - Skover, David M.: *The death of discourse*. Carolina Academic Publishers, 2005.

²⁸ Fiss (1996), i. m. [12. jegyzet] 54. o.

²⁹ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris, 1999 (3. kiadás).

³⁰ Briggs, Asa - Burke, Peter: *A média társadalomtörténete - Gutenbergtől az internetig*. Budapest: Napvilág, 2004. 74. o.

³¹ Price, Monroe E.: *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest: Magvető, 1998. 54. o.

³² Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris, 1999. 134-43. o.

³³ Keane, John: *Média és demokrácia*. Budapest: Helikon, 1999. 155. 38-39. o.

³⁴ Logan, Charles W.: *Getting beyond scarcity: a new paradigm for assessing the constitutionality of broadcast regulation*. *California Law Review*, December 1997.

³⁵ Fiss (1996), i. m. [12. jegyzet] 50. o.

A sajtószabadság területén szükséges állami beavatkozás legtekintélyesebb (így legtöbbet támadott) amerikai híve Owen Fiss mellett kétségkívül Cass Sunstein chicago-i professzor. A szólásszabadság újkori problémáiról írt összefoglaló műve a gondolatok szabad piaca ellen írt vádirat.³⁶ Könyvében Sunstein egyenesen második New Deal-t követel, mert felismerése szerint a modern média nem hogy nem nyújt segédkezet, hanem egyenesen ellehetetleníti a demokrácia működését. Az Egyesült Államokra fókuszáló mű legfőbb tanulságai Európában is megszívlelendők. A szerzőt nyomasztó legfőbb gondok ma már nem újdonságok: a kereskedelmi média teljes térhódításával egyes arányosan csökken a remény az aktív, a részvételi demokráciában döntő szerephez jutó állampolgárok kinevelésére. A professzor szerint fel kellene már adni az Egyesült Államokban is a konok ellenállást, amely megakadályozza az állami beavatkozást - a szigorú távoltartás ugyanis a fennálló rendszert, az egyre növekvő médiahatalmat erősíti. Bizonyos, szigorú garanciákkal körülbástyázott esetekben az Állam igenis képes a szabadság előmozdítására. A piac metaforáját kölcsönvéve: a képviselői demokrácia azon alapszik, hogy az állampolgárok időről időre (Magyarországon négyévente) megbízást adnak maguk közül valakiknek az ügyek vitelére, a döntések meghozatalára. A négyévente esedékes választáskor az egyes polgároknak természetesen általában véve kevesebb információ áll a rendelkezésére azokhoz képest, akik közül választhatnak. A politikai elit mindig jóval tájékozottabb lesz a társadalom egyéb tagjainál. Ezt az információs defektust kellene a sajtónak, lehetőségeihez mérten kiegyensúlyoznia - hiszen a polgárok döntése megmásíthatatlan, kijavíthatatlan. A jelenlegi rend azonban nem biztosítja megfelelően a rendelkezésre álló nézetek és információk megjelenítését, mert a sajtó többségének a közügyek tárgyalása egyáltalán nem érdeke, sőt kifejezetten terhes feladat lenne.

A hozzáférés tehát az eddigiek alapján a gondolatokat illeti meg, jogi értelemben viszont a közönség egésze a jogosult, aki (konkrét jogszabályhelyekre, tehát nem valamely többféleképpen is értelmezhető, általánosságban megfogalmazott alkotmányi rendelkezésre hivatkozva) követelheti a megfelelő tájékoztatást, az eltérő gondolatokhoz való hozzájutást. Persze azt csak jogászok gondolhatják, hogy a közvetett hozzáférés ilyen formája, a közzeendő gondolatok listájának összeállítása, a kiegyensúlyozottság patikamérlegesen történő kimérése minden különösebb nehézségtől mentes. Ellenkezőleg, a feladat igen kényes, és rátermett újságírókat, szerkesztőket feltételez. Nyilvánvalóan nem minden gondolat érdemel nyilvánosságot, az ésszerű keretek meghatározása nélkülözhetetlen: a differenciálás szempontja lehet például az adott álláspontot képviselők társadalmi aránya, a jogszabályok és erkölcsi alapelvek tiszteletben tartása.

A sajtótól senki nem követel teljes pártatlanságot, tág tér nyílik az elfogult publicisztikák, műsorok számára. Ezt azonban el kell választani a tájékoztatás feladatától. Célzatosan naiv a felvetés, de voltaképpen semmi másra nem lenne szükség, mint hogy a sajtó betartsa az ön maga számára alkotott etikai szabályzatait. Persze ez a kor nem kedvez az etikai kódexeknek, egyéb érdekek sokszorosan felülírják azokat. A jogilag kikényszerített kiegyenlítés soha nem is lehet teljes, és nem is lehet kívánatos, hiszen a többek által elfogadott álláspont talán több helyet is érdemel. A kitűzendő cél a vélemények pluralizmusa, és nem az egyenlőség.³⁷

A sajtószabadság pozitív jellegének elismerése ellen több érv is felhozható. Az egyik érvcsoport szerint mindenféle állami beavatkozás szükségszerűen hamis megalapozáson nyugszik, hiszen ha komolyan gondoljuk a demokráciát, akkor egy ekkora fontosságú és egyben szimbólumértékű alapjog nem korlátozható egy szűk kör (legyen az akár a parlament) döntése alapján. Nevén nevezve a gyereket: ne egy számarányát tekintve szűk társadalmi réteg, hanem a közönség döntse el, mit akar a sajtótól. A közönség preferenciái pedig viszonylag pontosan mérhetők. Ha a közönség több politikai vitaműsort, netán szélesebb körű tájékoztatást akar, azt észrevehető módon jelezni fogja. Ha inkább szórakozást akar, akkor pedig el kell fogadni a döntését, nem pedig Periklészhez hasonlóan lenézni azért, mert közömbösséget tanúsít a közügyek iránt. A közérdek fogalma a sajtó összefüggésében egyébként sem precízen meghatározott,³⁸ nem több egy sokszor hivatkozott, de pontosan soha nem definiált szónoki fogásnál. Csak feltételezés, hogy az információk szabad áramlása, a közügyek megvitatása, a média pluralizmusa a köz érdekét szolgálja.

Jöjjön tehát, ahogyan Rupert Murdoch, a News Corporation nagyhatalmú tulajdonosa mondja, a „szabadság és választás a szabályozás és a hiány helyett”.³⁹ A sajtó éppolyan áru, mint bármi más,⁴⁰ mint Mark Fowler szerint például a kenyérpírtó, amely, ha nem készít kifogástalan pírítót,

³⁶ Sunstein, Cass R.: *Democracy and the problem of free speech*. New York: Free Press, 1995 (2. kiadás).

³⁷ Sartori, Giovanni: *Demokrácia*. Budapest: Osiris, 1999. 60-61. o.

³⁸ Dennis, Everette E.: The press and the public interest: a definitional dilemma. In E. E. Dennis - A. H. Ismach - D. M. Gillmor (szerk.): *Enduring issues in mass communication*. St. Paul, Minnesota: West Publishing, 1978.

³⁹ Keane, i. m. [33. jegyzet] 45. o.

⁴⁰ Brenner, Daniel L. - Fowler, Mark S.: A marketplace approach to broadcast regulation. *Texas Law Review*, 1981.

nem fogják megvenni. Ennek analógiájára a sajtó tartalmát egyedülként kizárólag a piaci verseny alakulása befolyásolhatja.

A piacnak kétséget kizáróan vannak olyan előnyei, amelyeket az Állam saját eszközeivel nem képes biztosítani. A verseny kiszűrheti az alkalmatlanokat, növelheti a minőséget és elősegítheti a fejlesztéseket. Mérhetővé teszi a teljesítményt. A piac időnként kénytelen engedelményeket tenni a kisebbségben maradó igényeknek is. Van azonban egy nagyon álságos pontja a piaci szabadságot támogató érvelésnek: abból a tényből, hogy az adott pillanatban rendelkezésre álló lehetőségek közül mit választanak a legtöbben, azt a következtetést vonja le, hogy a közönség pontosan azt igényli, amit a sajtó - a kiválasztott műsor által - jelenleg számára nyújt. Az egyszerűségében látszólag hatásos érv elveszti erejét, ha észrevevessük, hogy a modern tömegmédiával kitöltött piacon a közönségnek ma nincsen valós választási lehetősége. Csak azon termékek közül válogathat, amit kínálnak neki. Talán nem is tudhatja, milyen egyéb választási lehetőségeket, műsorokat kínálhatna még számára a sajtó, az eddig megismerteken felül. A sajtó nem képes a sokszínűséget önmagától biztosítani, legalábbis nem úgy, hogy az tömegek számára legyen elérhető. A társadalom döntő többsége ugyanis főképp a televízióból nyeri az ismereteit, Magyarországon és Európában történetesen legtöbben a földi sugárzású csatornákból, amelyekből például nálunk egyelőre összesen három áll rendelkezésre. Az érv másik gyengéje, hogy úgy tesz, mintha a sajtó csak igazodna a közönség igényeihez, holott legalább annyira alakítja, erőteljesebben fogalmazva diktálja a közízlést.

Mások nem a piac fetiszálásával érvelnek a pozitív jelleg elismerése ellen, hanem azzal, hogy az állami beavatkozásnál minden csak jobb lehet. E felfogás szerint az Államnak a lehető legszűkebb területre kell visszavonulnia, és csak az elengedhetetlenül szükséges feladatokat (bűnüldözés, alanyi jogok biztosítása stb.) szabad ellátnia.⁴¹ Nem tagadják a szabályozást sürgetők szándékainak helyességét, hiszen az „éjjeliőr állam” hívei is szeretnék, ha a sajtó az etikai normákat tiszteletben tartva, tájékoztatási feladatait megfelelően ellátva működne, de ennek kikényszerítését nem szabad az Államra bízni, mert az szükségszerűen eltorzítja az eredetileg nemes szándék megvalósítását.⁴² Ezek szerint az Állam örök veszélyforrás az egyéni szabadságra, állandó féken tartása a demokratikus rend alapkövetelménye. Nos, az állami beavatkozás hívei sem valamely rejtett totalitárius elkötelezettségből érvelnek az Állam szerepvállalása mellett, hanem mert érzékelték a magánszféra korlátozó hatását. Az Állam ma már meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkezik, az egyén jogait alkotmányos garanciák sora biztosítja. A magánszférában működő sajtóval szemben, amennyiben az korlátozatlan lenne, semmiféle hasonló biztosíték nem állna rendelkezésre. A középpontban a sajtó által kötelezően ellátandó feladat áll: ha azt valaki akadályozza, akkor az ellen fel kell lépni.

Robert Post azzal érvel a demokratikus elveket a sajtótól számon kérő nézetekkel szemben, hogy azok önmaguknak mondanak ellent. A demokrácia ugyanis, legalábbis ha tényleges tartalommal kívánjuk megtölteni, szabad, autonóm, önállóan gondolkodó és döntéseket hozó egyéneket feltételez. A demokrácia és az individualizmus tehát nem áll egymással ellentétben (ezt már a szólásszabadságot igazoló nézetek összefüggésében leszögeztük). Ha a demokrácia nevében korlátozzuk az egyén (a sajtótulajdonos és az újságíró) mozgásterét, ezzel párhuzamosan pedig paternalista módon elősegítjük, hogy az általunk elképzelt „ideális demokrata” megfelelően tájékozódhasson, akkor éppen a demokrácia elveivel megyünk szembe, hiszen így hátráltatjuk az egyéni autonómia megerősödését.⁴³ Elismerve annak igazságtartalmát, az érv erejét nagyban gyengíti az a körülmény, hogy a tömegmédiával szabadsága a gyakorlatban csak az individualizmus hamis illúzióját képes megteremteni. A sajtó segítségével kinevelni kívánt „demokratánk” információk hiányában, a folytonos szórakoztatás által megbűvölve valójában nem képes autonóm döntéseket hozni, pusztán a piac nem segíti elő személyiségének kiteljesedését.

Általános érvényű megjegyzésként még leszögezésre szorul, hogy a közvetett hozzáférés szűk körben hozzáférhető, kevésbé népszerű csatornáinak kétségtelen megléte nem elegendő a sajtó demokratikus kötelezettségeinek „kipipálására”. Figyelembe kell venni a realitásokat. A társadalom többsége - és itt a „többség” gyakorlatilag a társadalom egészét kell, hogy jelentse - számára (technikai és anyagi értelemben egyaránt) hozzáférhető fórumokon kell biztosítani a közérdeknek való megfelelést. Ez jelen pillanatban elsősorban az országos televíziókat jelenti - ha a többség onnan tájékozódik, ott kell biztosítani számára az információk megfelelő áramlását.

⁴¹ Nozick, Robert: *Anarchy, state and utopia*. New York: Basic, 1974.

⁴² Schauer, i. m. [5. jegyzet] 128. o.

⁴³ Post, Robert C.: Meiklejohn's mistake: individual autonomy and the reform of public discourse. *University of Colorado Law Review*, Fall 1993. 1109. o. és uő: Equality and autonomy in First Amendment jurisprudence. *Michigan Law Review*, May 1997. 1517. o.

Sajtó és kultúra

A média és a demokrácia viszonyrendszerén túl a másik alapvető, és a viták gyújtópontjában található alapvető kérdéscsoport a sajtószabadság tartalmának megállapításában a média és a kultúra viszonya körül összpontosul. A kérdés ismételten jóval összetettebb annál, mintsem hogy pusztán jogászokra lehetne bízni a megválaszolását, de a téma néhány sarokköve általuk is meghatározandó. A kiindulópont annak leszögezése, hogy a sajtó és a kultúra bonyolult és ellentmondásos viszonyban áll egymással. A modern tömegmédia a korábinál jóval szélesebb körhöz képes eljuttatni kulturális termékeket, így biztosítva azok megőrzését és további gyarapítását. Ugyanakkor sajátos jellege, illetve a már többször kárhozott piaci logika folytán a média „fősodra” nem tekinti feladatának a magas színvonalú kulturális termékek közvetítését, bemutatását. Sőt mi több, nem csak közvetíti a tömegek által igényelt, jellemzően a pusztán szórakoztatást célzó tartalmakat, hanem maga is teremti, formálja az új „kulturális” környezetet.

A tömegmédia jelentősen átalakította a kultúrához való hozzájutás lehetőségeit és befolyásolta általános színvonalát. A kultúra általános szintjét ma már nem egy szűk elit, hanem az átlag színvonala határozza meg. A tömegessé válásnak ez volt az ellenértéke. A tömegessé válás egy következő dimenzióját jelenti az alig két-három évtizede kezdődő folyamat, amely a globális média kialakulását hozta magával.⁴⁴ A multinacionális médiavállalkozások térhódításával, a vasfüggöny lebontásával, az amerikai kulturális termékek világméretű elterjedésével kihajtottak a közös, nemzetek feletti, globális kultúra első csirái. Ezzel párhuzamosan, válaszképpen kisvártatva létrejöttek az egyes nemzeti kultúrák megőrzésére hivatott kezdeményezések. A legrettegettebb forgatókönyv szerint a globális médiaipar hosszú távon a nemzeti kultúrák teljes lerombolásához vezet. Ez a forgatókönyv talán eltúlzott veszélyeket vizionál, hiszen a nemzeti kultúra megtartásában nem kizárólag a média bírhat szereppel, a globális médiapiac pedig bizonyos esetekben akár segédkezhet is lehet a nemzeti kultúra fenntartásában (például az interneten közzétett, korábban csak nehezebben hozzáférhető tartalmak segítségével - ne feledjük, a nemzeti kultúra termékeit ingyenesen, egy gombnyomással hozzáférhetővé tevő internet maga is a globális médiaipar terméke). Az új univerzális kultúra a nemzetek feletti, közös identitás kialakításához is tevékenyen hozzájárulhat - persze korántsem mindegy, hogy az a közös identitás milyen elemekből épül fel. Az amerikai „kulturális imperializmus”⁴⁵ megjelenési formái az egyes televíziós műsorokban, játékfilmekben, zeneművekben ugyanis jellemzően nem a „magas kultúra” termékei közül kerülnek ki. Nem a jogászok feladata a médiatartalmak és hatásuk elemzése, de többé-kevésbé általánosan elfogadott a megállapítás, amely szerint a modern tömegmédia inkább a tömegek elbutításában, mintsem felemelésében jeleskedik. Feltétlenül hiteles forrás e tekintetben Jay Leno, a hírneves amerikai komikus és televíziós személyiség, aki az NBC nemzetközi adásának beindításakor a következő tréfálkozó megjegyzést tette: „Most az önök kultúráját fogjuk tönkretenni, éppen úgy, ahogy tönkretettük a magunkét”.⁴⁶ Anyagi lehetőségeiket tekintve a nemzeti kultúra termékeinek előállítói sem képesek versenyezni a globális piacon szereplő termékek gyártóival, ezért egyéb protekcionista eszközökre van szükség.

Az Államnak fontos feladatai vannak a nemzeti kultúra megőrzésében. Legalábbis eddig ezt még senki nem merete nyilvánosan vitatni. Az európai megközelítés a nemzeti kultúra megóvása érdekében egyértelműen méltányolható indoknak fogadja el az állami beavatkozást. A beavatkozás módjában azonban már érezhető némi tétováság, nem indokolatlanul, hiszen a világ médiapiacát uraló vállalat-óriásokkal kellene megbirkózni, miközben egyfelől a világkereskedelmet liberalizáló nemzetközi egyezmények és az azokat ellenőrző testületek, illetve az európai integráció által diktált korlátozásmentes belső piac előírásai is megkötik a nemzeti kormányok kezeit. Érdemes mindazonáltal visszamenni az európai egységesülés bölcsőjéhez, sőt fogantatásához. Jean Monnet, az integráció egyik atyja úgy nyilatkozott, „ha ma újra kezdhetnénk az egészet, a kultúrától kellene elindulnunk”.⁴⁷ A gondolat, mely szerint Európa elsősorban lelki és kulturális közösség, eredetileg az egész integrációs törekvés szellemi alapjának számított. Az európai egységesülési folyamatnak tehát az eredeti szándékok szerint egyszerre kellett volna segédkeznie a nemzeti kultúrák megőrzésében, és ugyanakkor meghatározni a közhiedelem szerint létező, egységes alapokon nyugvó európai kultúra elemeit (Robert Schuman Európáért című esszéje e gondolatra épül, már egyik fejezetének

⁴⁴ Ld. Bayer József: Globalizáció, média, kultúra. In Bayer József - Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Globalizáció, média, politika*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2005.

⁴⁵ Briggs - Burke, i. m. [30. jegyzet] 248. o.

⁴⁶ Price, i. m. [31. jegyzet] 257. o.

⁴⁷ Idézi Collins, Richard: *Media and identity in contemporary Europe: consequences of global convergence*. Exeter: Intellect, 2002. 25. o.

címe is sokatmondó: „Mielőtt Európa katonai szövetséggé vagy gazdasági egységgé válna, a legnemesebb értelemben vett kulturális közösségé kell lennie”⁴⁸). Erre gyakorlatilag a kezdetek óta eltelt több mint fél évszázadban nem került sor. A Televíziózás határok nélkül EK-irányelv, túl azon, hogy általános tartalmi minimum-követelményeket határoz meg, és gyakorlatilag biztosítja a tagállamok jogát a televíziós tartalmak befolyásolására, elsősorban a piac bizonyos korlátozásán keresztül igyekszik óvni a nemzeti és európai identitást. Az uniós jog megengedi például a közszolgálati adók létezését, holott azok állami támogatása egyébként ütközik a szabad piaci verseny követelményével, illetve az említett irányelvben meghatározza, hogy a televíziós műsorszolgáltatásban az egyes csatornák több mint ötven százalékban európai műveket kötelesek sugározni. A szabályozás gyenge pontja, hogy kizárólag formális kritériumok útján próbálja óvni a kulturális identitást (gyakorlatilag az tekintendő közszolgálati adónak, amelyet annak hívnak, illetve európai műnek, amelyet európai központtal rendelkező cég gyárt), tartalmi szabályozást nem vezet be. Így aztán a végeredmény nem éri el a kívánt célt: a közszolgálati adók jó része nem különbözik sokban a kereskedelmiéktől, „európai” művet pedig gyakorlatilag bárki készíthet, arról nem is beszélve, hogy nem lehetséges semmiféle orvoslás azzal a gyakori jelenséggel szemben, ha egy valóban európai készítésű alkotás mondjuk amerikai mintát követ, és abban az európai kultúra semmiféle eleme nem fedezhető fel.

Zárszó

Miben is áll végeredményben a sajtószabadság fogalma? Igaza lenne A. J. Lieblingnek, akinek számtalanszor idézett bon mot-ja szerint „a sajtószabadság azé, akié a sajtó”⁴⁹? Semmiképpen. A szabad piac és az állami beavatkozás hívei között azonban kibékíthetetlennek látszik az ellentét. Pedig azt senki nem tagadja, hogy egyrészt az új médiumok felbukkanása, másrészt a korábbi szabályozás gyengeségeinek felismerése után szükséges lenne a szabályozás alapjainak újragondolása. Igaz persze, hogy a változatlanság is nyomós érdek lehet - azé, aki a status quo, a jelenlegi helyzet fenntartásában érdekelt.⁵⁰ A sajtószabadság azonban „nem lehet korlátlan anélkül, hogy ne mondana ellen a létezését igazoló erkölcsi alapoknak.”⁵¹

⁴⁸ Schuman, Robert: *Európáért*. Pécs: Pannónia Könyvek, 1991.

⁴⁹ Liebling, A. J.: *The press*. New York: Pantheon Books, 1981 (3. kiadás).

⁵⁰ Schauer, Frederick: The political incidence of the free speech principle. *Colorado Law Review*, Fall 1993. 949. o.

⁵¹ Laws, John: The limitations of human rights. *Public Law*, 1998. 265. o.